

K. MORGENSTERN VALGUSTUSLIKE IDEEDE
LEVITAJANA LIIVIMAAL

E. K u d u

Johann K a r l Simon Morgenstern sündis Magdeburgis 28. augustil 1770.a. Keskkhariduse omandas ta Magdeburgi toomkoolis, mille järel õppis Halle ülikoolis filosoofiat. 1794.-1797.a. töötas ta Halle ülikoolis algul eradotsendina, hiljem erakorralise professorina. 1798.-1802.a. oli ta Dansigi (Gdansk) Athenaeumis professoriks. Alates 1791.a. avaldas ta artikleid ja retsensioone filosoofilistes ja kirjanduslikes ajakirjades.

1802.a. sügissemestril asus ta taasavatud Tartu ülikoolis elokventsi ja klassikalise filoloogia, esteetika ja kirjanduse- ning kunstiajaloo professori kohale. Esteetika profesuuriga ühendati ka ülikooli raamatukogu juhatamine. Sellest ajast kuni elu lõpuni oli K. Morgensterni tegevus lahutamatult seotud Tartu ülikooliga. Ta pidas 34 aasta jooksul 10-16 nädalatunni ulatuses loenguid, juhatas pedagoogilis-filoloogilist seminari, oli 6 korda filosoofiateaduskonna filosoofia-matemaatika osakonna dekaaniks, toimetas trükki ülikooli ladinakeelseid programme, pidas pidulikke kõnesid ülikooli tähtpäevadel, oli koolikomisjoni, plantatsioonikomisjoni ja mitmete pakiliste küsimuste lahendamiseks loodud nn. aktsioonikomisjoni liige, avaldas üle 300 artikli, andis välja ajakirja "Dörptische Beyträge" ja pidas laialdast kirjavahetust. 37 aastat oli Morgenstern Tartu ülikooli raamatukogu ja 34 aastat tema enese loodud kunstmuuseumi direktor.

Karl Morgenstern suri Tartus 15. septembril 1852.a. (u.k.j.) 82 aasta vanuses, olles säilitanud töövõime peaaegu elu lõpuni.

Kui Morgenstern kutsuti Tartu ülikooli professoriks, oli ta juba teatud kuulsusega professor ja kirjamees. Kas lahkuda kodumaalt ja võtta vastu kutse Tartusse või mitte, seda polnud kerge otsustada. Danzigis olid tal professorina suurepäraseks võimalused kirjanduslikuks tegevuseks ja spetsialiseerumiseks kitsamale erialale.¹ Miks ta siiski otsustas kutse Tartusse vastu võtta, selgub tema päevikumärkustest ja kirjadest tuttavatele. Teda häiris Danzigi kolleegide vähene huvi teaduslike küsimuste vastu,² samuti ei rahuldanud teda seal õppetöö ja kogu koolikorralduse liiga aeglane edenemine, nagu nähtub kommentaarist ühele luuletusele.³ Kutse asuda alles organiseerimisjärgus oleva ülikooli professori ja raamatukogu direktori kohale meelitas Morgensterni väga, sest tol ajal võis energiline ja ettevõtlik teadlane Venemaal palju saavutada, kuna kohalik intelligents oli alles kujunemas. Paljud Lääne-Euroopa teadlased (nende hulgas näiteks G.W. Steller, J.G. ja S.G. Gmelinid, kirjanik F.M. Klinger jt.) olid leidnud Venemaal avara ja huvitava tööõhku. Aleksander I valitsuse algaastate mõningad liberaalsed jooned andsid lootusi Venemaal laialdasemaks valgustuslikuks tegevuseks kui kuski mujal Euroopas.⁴

Morgenstern oli 18. sajandi lõpu saksa valgustusfilosoofia esindaja, kes uskus hariduse kõikvõimsusesse, hindas kõrgete eetiliste eeskujude tähtsust, pidas vajalikuks pidevat enesekasvatamist üllate eeskujude ja hea kirjanduse näjal ja lootis reformidele ülalt - liberaalse valitseja poolt, kes laseks end juhtida teadlastest ja filosoofidest. Niisugust valitsejat lootis ta leida Aleksander I-s.

Ühes oma kirjas teel Tartusse kirjutab ta: "... ma soovin kaasa aidata uues Liivimaa ülikoolis arenemisvõimelise

¹TRÜ TR KO, Mrg. DCVI, Correspondenz, Bd. 2, S.108.

²Dass.

³Am Jahresmorgen 1801. - Morgenblatt für gebildete Stände, 1810, 12. Sept., Nr. 219, S.873.

⁴TRÜ TR KO, Mrg. DXCII, Meine Beschäftigungen, Bd. 7, S.198.

Tartu Ülikooli peahoone u. 1838.a. G.F. Schlateri
gravüür

noorsoo õilistamisele teaduse ja kunsti kaudu, eriti aga äratada neis huvi vana klassikalise kirjanduse ja ehtsa humanistliku vaimu vastu. Kui mul õnnestuks oma ringkonnas ühendada kõrge haridus, teadus ja kunst, siis ei peaks ka oma elu asjatult elatuks⁵. Nagu selgub, oli Morgensternil Tartusse asudes juba kindel programm, millest ta ka oma tegevuse lõpuni kinni pidas.

Olukorrast Tartus oli Morgenstern kirjavahetuse ning trükisõna kaudu hästi informeeritud ja ta lülitus kohe aktiivselt ülikooli ellu, ühinedes G.F. Parroti ümber koondunud liberaalse tiiva esindajatega⁶, kes olid moodustanud seltskondliku kooskõmise ringi "Ephesinische Kirche" nimetuse all. Sinna kuulusid veel Lorenz Ewers, G.F. Pöschmann, M.E. Styx, G.B. Jäsche (Jaesche), J.L. Müthel, D.G. Balk, G.A. Germann, J.W. Krause ja veel mõned teised.⁷ Nende vaated Tartu ülikooli valgustuslikes ülesannetes ilmnevad küllalt selgelt ülikooli avaaktusel peetud kõnedes.⁸

Morgensterni Tartusse saabumise ajal oli Parrot oma tulemusrikkal Peterburi-reisil, mille tagajärjel seisuslik, rüütelkondade poolt ülalpeetav "Landesuniversität" muudeti keiserlikuks (s.o. riiklikuks), rüütelkondadest sõltumatuks õppeasutuseks, millele määrati ka küllalt suur omaette eelarve.⁹ Rüütelkondade poolt määratud kuratooriumi asemel,

⁵TRÜ TR KO, Mrg. DCVI, Correspondenz, Bd.2, S.182.

⁶TRÜ TR KO, Mrg. CCCXIII, Briefe an Morgenstern, Bd.4, S.249.

⁷J.W.Krause. Das erste Jahrzehnt der ehemaligen Universität Dorpat. Aus den Erinnerungen des Professor Johann Wilhelm Krause. - Baltische Monatschrift, Bd.53, 1902, S. 363.

⁸G.B.Jaesche. Geschichte und Beschreibung der Feyerlichkeiten bey Gelegenheit der am 21sten und 22sten April 1802 geschehenen Eröffnung der neu angelegten Kayserlichen Universität zu Dorpat in Lievland. /Dorpat, 1803/ ja G.F.Pöschmann. Ueber den Einfluss der abendländischen Kultur auf Russland. Dorpat, 1802.

⁹Allekirjutanu arvates vääraks süvenenumat uurimist selle sündmuse murranguline tähtsus eeskätt eesti ja läti kultuurile. Arvamus, nagu võinuks ka rüütelkondade "Landesuniversität" kujuneda samuti heaks ülikooliks, peab paika osaliselt. Olid ju rüütelkondade poolt ülalpeetavad Tallinna ja Riia toomkoolid väga head õppeasutused, kuid eestlastele ja lätlastele oli tee sinna suletud. G.F. Parroti suurimaks

kelle liikmed kippusid mõnikord ülikooli professoreid oma alluvatena kohtlema,¹⁰ sai Parroti soovitusel Tartu ülikooli kuraatoriks tuntud saksa kirjanik, Rousseau vaadete poolda- ja Friedrich Maximilian Klinger. Aleksander I poolt allakirjutatud asutamisakti alusel töötati välja ülikooli põhimäärus, üliõpilaste käitumisreeglid ning muud ülikooli ja tema allasutuste tegevust reguleerivad määrused ja korraldused. Kõigi nende väljatöötamisest võttis Morgenstern aktiivselt osa. Ta ei võtnud mingisuguseid organisatsioonilisi ja ühiskondlikke ülesandeid üleliigse lisakoormusena, vaid pidas neid oma professuuri lahutamatuks osaks. Tema tegevust ülikooli algusaastatel iseloomustab L. Mercklin: "Püüda kirjutada K. Morgensterni täielik elulugu ... tähendaks kirjutada meie ülikooli ajalugu: nii tihedasti on nad üksteisega läbi põimunud, nii väga tabasid ka teda ülikooli tabanud saatuse-
löögid"¹¹.

Tartu ülikooli organiseerimistöös pidasid Parrot ja ta mõttekaaslased silmas seda, et Tartu ülikooli organisatsioon võiks saada eeskujuks teistele Venemaal avatavatele ülikoolidele. Morgenstern kirjutab: "... palju, väga palju, mis minu mõttes oli, on nüüd keiserlikuks seaduseks saanud - Tartu ülikoolile tulevasteks aegadeks ja arvatavasti osaliselt ka teistele vene ülikoolidele, kes parimat järele aimavad. Nii mõnigi hea võrse lõõb selles riigis tulevikus meie läbi õitsese"¹². Elokventsiprofessorina tuli K. Morgensternil esindada ülikooli nii pidulikes kõnedes kui ka ülikooli ametlikes

teeneks oli, et tema poolt väljatöötatud ja Aleksander I poolt 12. detsembril 1802.a. allakirjutatud Tartu ülikooli asutamisakt avas tee sinna igast rahvusest ja igast seisusest noormeestele. Selle asutamisaktita oleks K.J. Peter-soni, Fr.R. Faehlmanni, Fr.R. Kreutzwaldi, võib-olla veel isegi J.Hurda jt. pääs Tartu ülikooli olnud niisama küsitav nagu nende pääs toomkoolidessegi.

¹⁰ J.W. Krause. Das erste Jahrzehnt ... - Baltische Monatschrift, Bd. 53, S. 243.

¹¹ L. Mercklin. Karl Morgenstern. Gedächtnisrede. Dorpat, 1853, S. 14.

¹² TRÜ TR KO, Mrg. DXCII, Meine Beschäftigungen, Bd. 7, S. 352.

väljaannetes, Oma laialdaste teadmiste ja hea esitamisoskuse tõttu oskas Morgenstern oma mõttekaaslaste humanistlikke ideid ja püüdlusi vajalikku vormi valada.

Valgustuslikke ideid levitas Morgenstern üliõpilaste hulgas oma loengutes antiikkirjandusest ja -kunstist roomlaste ja kreeklaste elust ning esteetikast. Loengutel demonstreeris ta materjale kunstimuseumist ja raamatukogust. Nii pidas ta 1807. a. kevadsemestril loenguid üldisest kirjandusajaloost koos ülikooli raamatukogus leiduvate põhiliste teoste demonstreerimisega.¹³ Näitlike materjalide kasutamine loengutel polnud 19. sajandi alguses sugugi tavaliseks nähtuseks. Kuigi Morgenstern nõudis ladina keele omandamisel filoloogilist täpsust, ei pidanud ta ladina keele oskust eesmärgiks omaette, vaid vajalikuks eelduseks antiikmaailma tundmaõppimisele, mille õiustavas mõjus ta oli siiralt veendunud. Sellest oli tingitud ka tema võitlus korrektse ladina keele eest väitekirjades ja auhinnatöodes, mistõttu ta sattus vastuollu arsti- ja loodusteadlastega, kes eelistasid oma töid esitada hoopis saksa keeles.¹⁴

Kui Morgenstern oma loengutes püüdis üliõpilastele lähemale tuua antiikmaailma ja selle humanistlikke ideid, siis oma pidulikes kõnedes puudutas ta rohkem kaasaja probleeme. Sageli valis ta oma kõne teemaks tuntud isiku elu ja loomingu, kusjuures ta tõstis eriti esile nende humanistlikke ja eetilisi väärtusi (F.G. Klopstock, J.W. Goethe, J. Winkelmann, J. Müller, F.M. Klinger, M. Luther, Ph. Melanchthon ja Erasmus Rotterdami, tema õpetajad G.B. Funk ja F.A. Wolf ning teised). Oma kõnes "Plan im Lesen"¹⁵ analüüsis ta kirjanduslikke teoseid alates antiikaja klassikutest kuni kaasaja parimate autoriteni, tõstes esile kirjanikke, kelle teosed aitavad kujundana õiget maailmavaadet, kindlat iseloomu ja

¹³Verzeichnis der vom 1. Februar 1807 zu haltenden halbjährigen Vorlesungen. /Dorpat, 1807, S. 5/.

¹⁴W. Süß, S. 164-165.

¹⁵K. Morgenstern. Johannes Müller oder Plan im Leben nebst Plan im Lesen und von den Grenzen weiblicher Bildung. Drey Reden. Leipzig, 1808.

head kirjanduslikku maitset. Vähesta muudatuste ja täiendus-
tega võiks seda pidada kriitiliseks soovitusnimestikuks ka
käsoleva aja üliõpilastele. Tema ligi 40 aasta jooksul pee-
tud kõnedest on pühendatud keisrikoja liikmetele vaid kaks:
Aleksander I¹⁶ ja tema ema, lesk-keisrinna Maria Fjodorovna¹⁷
surma puhul. Ülistades Aleksander I humansust ja libera-
lismi, võitu Napoleoni üle ning tema teeneid Tartu ülikooli-
le, ei maini Morgenstern ühegi sõnaga muutusi Aleksander I
tegevuses pärast võitu Napoleoni üle - kuigi ka Tartu üli-
kool seetõttu kannatada sai. Maria Fjodorovnale pühendatud
kõne ülistab tema filantroopilist tegevust, sünnitusmajade ja
lastekodude asutamist, koolide avamist vaeslastele ja stipen-
diumide määramist andekamatele kasvandikele kuni ülikooli lõ-
petamiseni. Olenemata sellest, kas nimetatud aukandjad vasta-
sid Morgensterni ideaalkujudele, näitas ta oma kõnedes suun-
di, mida mõõda tema arvates võimu juures olevad isikud peak-
sid minema. Ei tohi unustada, et 19. sajandi esimese veeran-
di valgustajad ootasid reforme ülalt, et nad ei näinud ega
saanudki veel näha rahvamassides peituvaid tegelikke edasi-
viivavaid jõude.

Tartu ülikoolis õppis palju liberaalse kodanluse esin-
dajate ja literaatide poegi, kelle juures humanistlikud ideed
vastuvõtliku pinna leidsid.

Humanistlike ideede propageerimisvahendeiks olid samuti
Morgensterni arvukad artiklid väga mitmesugustes kirjandusli-
kes ja kultuurialastes ajakirjades.

Morgensterni suurimaks teeneks tuleb aga pidada ülikooli
raamatukogu oskuslikku ja sihipärast komplekteerimist ja or-
ganiseerimist,¹⁸ mille valgustuslik mõju on olnud kõige püsi-
vam, ulatudes tänapäevani välja.

Oma vaateid kirjanduse, kunsti ja elu eesmärgi üle aren-

¹⁶K. Morgenstern. Vom Verdienste. Zum Gedächtniss Alexander
des Ersten. Vortrag. Mitau u. Hamburg, 1827.

¹⁷K. Morgenstern. Zum Gedächtniss Ihrer hochseligen Majestät
der Kaiserin Mutter Maria Feodorowna. Vortrag. Riga u.
Leipzig, 1829.

¹⁸vt. K. Noodla artikkel käesolevas kogumikus.

das Morgenstern ka laialdases kirjavahetuses (ta saatis aastas välja üle 200 kirja) ja suulistes vestlustes. Peale ülikooli ringkonna liikus ta palju ka kohalikus balti-saksa seltkonnas, kus oli oodatud vestlejaks ja ettelugejaks. Ta tutvustas seal F.G. Klopstocki, J.G. Herderi, F. Schilleri, J.W. Goethe, E.M. Arndti, F.M. Klingeri, Mme de Staeli ja teiste teoseid, kõneles kunstiteostest, tema poolt kohatud teadlastest jne. Kuid paratamatult puutus ta kokku ka niisuguste inimestega, kel oli olemas küll teatud kultuuritase, kuid sageli oli see vaid õhukeseks lakikihiks sügavama hariduse puudumise varjamiseks. Morgensterni-taoline põhjalik ja üksikasjadesse tungiv isiksus, kes avalikult enesele ja teistele kõrgeid eetilisi ideaale seadis, pidi neile paratamatult mõjuma veidi imelikuna. Seepärast pole ka imestada, kui tema pedantsusest, kõrgelennulisusest, paatosest, edevusest ja pidulikkusest arvukalt anekdoote levitasid need, kes väga kaugel seisid kõigest ülevast, mis Morgensterni liigutas. Tõsised, sisukad inimesed hindasid teda kõrgelt - nii G.F. Parrot, F.M. Klinger, J.W. Krause, Gerhard ja Karl Kugelgenid, admiral A.J. Krusenstern, poest V.Žukovski jt. Saksa kirjaniku L. Tiecki õepoeg Th. Bernhardi kirjutab oma mälestustes Morgensternist: "... peaaegu kõik inimesed, kellega ta kokku oli puutunud, teadsid temast enam või vähem veidraid lugusid jutustada... tegelikult olid tema püüdlussid väga lugupidamisväärased ja jätsid sealsetes tingimustes mulle kosutava mulje, et kõneluses temaga mitte midagi tavalist, igapäevast esile ei kerkinud. Päev, mille tema /Morgenstern/ ja Krusenstern Arukülas /Paide rajoon/ veetsid, jättis mulle mulje, nagu oleks mind viidud teise maailma, hoopis teise õhkkonda"¹⁹. Morgensterni päevikutes kohtame enamiku tolleaegse balti liberaalse suuna esindajate nimesid - kas võõrustajatena, külalistena või korrespondentidena. Tihedad sidemed olid Morgensternil valgustuslike ideede levitajatega meie maal. Tema päevikutest ja kirjavahetusest leiame jälgi suhtlemisest A.W. Hupeli, K.G. Sonntagi, G. Merckeli, O.W.

¹⁹Th.v. Bernhardi. Jugenderinnerungen. Leipzig, 1893, S.167.

Masingu, J.Ph. Rothi, N.J. Jannau, H.J. Rosenplänteri ja teistega.

Morgenstern oli õrna ja tundliku hingeeluga, kaalutleja ja kõhkleja oma ettevõtmistes ning tegeles juba varasest noorusest pidevalt enesekasvatusega. Võib-olla on sellega seletatav tema suur sümpaatia tugevate, aktiivsete ja isegi veidi robustsete isiksuste vastu. Halles kuulus tema sõprade hulka peale F. Delbrücki, kellel on Morgensterniga teatud hingesugulus, ka satiirilise luuletaja J.D. Falk. Tartus on elu lõpuni tema parimateks sõpradeks leebe G.B. Jäsche kõrval äge ja kirglik G.F. Parrot ja joviaalne J.W. Krause. Seepärast hindab ta ka F.M. Klingeri romaanikangelasi kõrge-
malt J.W. Goethe omadest. Ta kirjutab Klingeri tegelaste kohta: "Nad pole ainult romaanikangelased, vaid kangelased: mehed. Tõepoolest meie elame ajal, mil Euroopas mehi vajatakse"²⁰. Mõnede kujunemisromaanide (Bildungsroman) tegelaste kohta arvab ta, et "... nendes käsitletakse peategelasi liiga haiglastena, kes vajaksid arstiabi, ega suuda olla iseene-
sele arstideks. See pole minu meele järgi"²¹. Ta eelistab neid romaanitegelasi, kes püüavad täiuse poole ja võitlevad raskustega, kelle tegevus on motiveeritud humanistlike ja kõrgete eetiliste eesmärkidega. See seisukoht läbib punase niidina tema kirjandusalaseid kirjutusi ja sõnavõtte.

K. Morgenstern, G.F. Parrot ja teised liberaalselt mõtlevad õppejõud ja ka kuraator F.M. Klinger arvasid ja te-
gutsesid kindlas usus, et heriduse omandamisest piisab ühiskondliku korra parandamiseks. Morgenstern oli siiralt veendunud, et klassikaline kirjandus õpetab inimesi paremini elama ning ta vaatas murega täppis- ja loodusteaduste pealetungile ülikoolides. Huvitav ses mõttes on tema poolt kirja pandud dialoog G.F. Parrotiga, kus viimane kaitseb loodusteadusi, kuna nende areng aitab kaasa inimkonna heaolule. Morgenstern aga vaidleb vastu, et ainuüksi füüsilisest heaolust,

²⁰K. Morgenstern. Über einen deutschen Classiker. - Zeitung für Literatur und Kunst, 1811, 29. Juli, Nr.29, S.114.

²¹TRÜ TR KO, Mrg. DXXXV, Gedanken, Bd. 1, S. 51.

mida loodusteaduste areng pakub, ei piisa. On vaja ka hinge-
list ja vaimset arengut, mida soodustab heade raamatute lu-
gemine.²² Selle vaidluse tulemuseks oli, et raamatukogu sai
5000 rubla lisakrediiti - kuna ka Parrot uskus heade raa-
matute kõikvõimsasse jõudu.

Seoses Napoleoni sõdadega haarab ka Tartu professoreid
suur patriotismilaine. Morgensterni kõnedes kõlavad üleskut-
sed võitluseks türanni (s.o. Napoleoni) vastu. Kui tema päe-
vikutes seni puudusid vihjed poliitikale, siis esinevad seal
nüüd märkused, nagu : "Merckel ütleb, et ei tohi olla erapoo-
letu..."²³, ta jälgib poliitilisi ajalehti,²⁴ hakkab koguma
poliitilisi lendlehti,²⁵ päevikus esinevad uued nimed jne.
Liberaalselt mõtleva Tartu professorkonna lootusi iseloomus-
tavad kaks G.F. Parroti kõnet, mis ta pidas 12. detsembril
1812.a. ja 10. veebruaril 1814.a.,²⁶ kus ta kõneles rahvahul-
kade otsustavast tähtsusest võitluses vaenlase vastu, vaba-
riikliku revolutsiooniga Prantsusmaa kaitsesõdadest, His-
paania rahva vastupanuliikumisest Napoleoni vastu, saksa
vürstide kõhklustest ja kaasaminekust Napoleoniga, vene rah-
va kangelaslikust võitlusest ja võidust Aleksandri juhtimi-
sel. G.F. Parrot lootis lõplikku ja üldist rahu, unistas
desarmeerimisest ja relvastusele ettenähtud summade kasuta-
misest ühiskonna hüvanguks, liberaalse valitsuse juhtimisel.
Morgenstern märkis oma päevikus, et need olid suurepäraseid
kõned ja väärivad jäädvustamist.²⁷

Kuid pärast võitu Napoleoni üle pääses võidule reakt-
sioon.

1817.a. astus F.M. Klinger kuraatori ametist tagasi.
Tema asemele määrati kuraatoriks vagatsev baltlasest kind-
ral - krahv (hiljem vürst) K. Lieven.

²²TRÜ TR KO, Mrg. DXXXV, Gedanken, Bd.1, S.17-21.

²³TRÜ TR KO, Mrg. DXCV, Meine Beschäftigungen, Bd.10, S.15.

²⁴Dass., S.16.

²⁵Dass.

²⁶G.F. Parrot. Ansicht der Gegenwart und der nächsten Zu-
kunft. Dorpat, 1814.

²⁷TRÜ TR KO, Mrg. DXCVII, Meine Beschäftigungen, Bd.12,
S.252.

Vastupidi G.F. Parrotile, kes otse naiivse põikpäisusega jätkas Aleksander I ja hiljem ka Nikolai I pommitamist ettepanekutega rahvahariduse ja igasugustes muudes küsimustes, tõmbus Morgenstern aktiivsest ühiskondlikust tegevusest tagasi. Tasakaalukama ja rahulikuma mehena oskas ta sõbrast paremini hinnata tekkinud olukorda. Ilus unenägu oli lõppenud.

Murrang Tartu ülikoolis algas usuteaduskonnast, kust uus kuraator kõik ratsionalistliku suuna esindajad armutult pensionile saatis, asendades need pietismi esindajatega.²⁸ Mitmed teisedki professorid (D.G. Balk, G.B. Jäsche) said tunda uute suundade mõju.²⁹

Ka Morgenstern sattus kõvendatud tsensuuri vaatevälja. Seoses ühe loengu keelamisega tsensuuri poolt 1824.a. jaanuaris, mida Morgenstern oli eelnevalt retsenseerinud ja ettekandmiseks sobivaks pidanud, tõstatati tsensori poolt küsimus Morgensterni enese loengute "vaimu" kohta.³⁰ Asi lahenes Morgensternile seekord suuremate pahandusteta, kuna vürst A. Golitsõn, kes leidis küll samuti, et kõnealused loengud on kahjuliku vaimuga ja vastuolus kristliku õpetusega, jäi Morgensterniga siiski "suuremeelselt rahule".³¹

Morgenstern jätkas oma õppejõu ülesannete täitmist ja raamatukogu juhatamist ka muutunud olukorras vanas vaimus, kuigi oli oma vaadete avaldamises tagasihoidlikum ja ettevaatlikum. Ta maksis isegi lõivu uutele nõuetele ja käis

²⁸ Näib, et esimesena märkas uute tuulte puhumist F.M. Klinger. Morgensterni päevikust nähtub, et Klinger oli närvi-
line, pöör. (Meine Beschäftigungen, Bd.10, S.195). Kui Aleksander I läbisõidul Tartust ainult rektori raporti sõnalausemata vastu võttis ja isegi Parrotit jutule ei võtnud, siis "läksid nii mõnelgi mehel silmad lahti mõne asja kohta". Krahv I/gelström? selgitas Morgensternile põhjalikult Peterburis valitsenud uusi meeleolusid. (Meine Beschäftigungen, Bd.11, S.101.)

²⁹ W. Süss. S.203-306.

³⁰ EKPA, f.27, nim.27-1, s.-ü. 71a, l.81-82, 87. (Viidatud dots. L. Raidi andmete järgi.)

³¹ Sealsamas, l.88, 89.

koos rektor G. Eversiga armulaul,³² kuna teda varem takistas sellega seotud transsubstantsiatsioonidogma.³³ Kuid nagu nähtub väljakirjutistest tema lugemispäevikuis, meeldivad Morgensternile endiselt humanistlikud ja mehised mõtteavaldused, kuigi ta üha sagedamini kirjutab raamatuist välja ka niisuguseid mõtteid, milles peegeldub resignatsioon ja teatud kibestus. Professorid lakkasid juurdlemast üldinimlike probleemide üle ja süvenesid oma erialasse. Pikkamööda hakkas kaotama oma mõtet ka antiikkirjanduse ja elokventsiprofessuur selles vaimus, nagu Morgenstern seda oli kujundanud. Ta jätkas oma õppetööd kuni 1834. aastani, mil ta pidi end uue ülikooliseaduse kohaselt laskma ümber valida. Morgensterni tagasi ei valitud (10 häält poolt, 14 vastu). Kui tema poolt hääletasid temale lähedaste humanitaaralade professorid, siis vastu olid esmajoones teoloogid, arsti- ja loodusteadlased.³⁴ Teda paluti siiski jätkata loenguid, kuni 1836.a. tema õppetool reorganiseeriti. Vajadus üldhaarava klassikalise elokventsiprofessori järele oli minetatud. Asemele astus oma eriala hästi tundev spetsialist. Kuni 1839. aastani täitis K. Morgenstern veel raamatukogu direktori ülesandeid, millal ta ka sellelt kohalt ootamatult vabastati.

Pensionärina jätkas Morgenstern tegelemist talle armsaks saanud küsimustega, täiendas oma kollektsoone. Selle oma harrastuse kohta teeb ta järgmise väljakirjutise ühest raamatust: "Kirglik kollektsoonäär säilitab õnneliku võime olla lapselikult rõõmus kuni raugaeani. Nii sageli kui ta mingi uue harulduse leiab, on tal jõuluõhtu"³⁵. Pärast emeeriteerimist avaldas ta veel artikleid (üle 20), jätkas kirjavahetust kodu- ja välismaa teadlaste, kirjanike ja kultuuritegelastega ega katkestanud sidemeid ka ülikooliga.

³²TRÜ TR KO, Mrg. DCXVII, Meine Beschäftigungen, Bd. 12, S. 390.

³³W. Süß, S. 43.

³⁴TRÜ TR KO, Mrg. DCXII, Correspondenz, Bd. 8, S. 327.

³⁵TRÜ TR KO, Mrg. DC, Meine Beschäftigungen, Bd. 15, S. 71.

1844.a. tähistas ülikool pidulikult Morgensterni 50-aastast doktorijuubelit, mille puhul ta valiti Õpetatud Eesti Seltsi auliikmeks. Nagu selgub tema paberite hulgas leiduvatest kirjade mustanditest Fr.R. Faehlmannile kui ÕSI-i esimehele, võttis ta selle tegevusest jõudumööda osa. 1849.a., kui ta tervislikel põhjustel ei saanud peakoosolekust osa võtta, andis ta oma hääle kirjalikult Fr.R. Faehlmannile kui presidendile ja J. Sachsendahllile kui sekretärile.³⁶

Üks suur ühiskondlik tellimus jäi Morgensternil täitmata. Pärast Klingeri surma oodati, et Morgenstern kirjutaks tema eluloo. Oli ta ju Klingeri tööde parim tundja, samuti sagedane külaline Klingeri majas ka pärast viimase tagasiasumist kuraatori kohalt, oli temaga palju vestelnud kirjan-
duslike ja filosoofiliste ning pedagoogiliste küsimuste üle. Ka G.F. Parrot tuletas seda talle sageli meelde.³⁷ Võib-olla lootis G.F. Parrot, et Morgenstern jäädvustab tulevikule peatükis "Tartu ülikooli kuraator" ülikooli algusaastate püüdlusi ja lootusi, kordaminekuid ja pettumusi. Väga võimalik aga, et Morgenstern just sellepärast ei tahtnud neid küsimusi puudutada, kuna ta nägi, kuidas kaasaeg valgustusaja ideaalidest üha enam kaugenes. Sellele viitab järgmine väljakirjutis ühest ajakirjast Morgensterni päevikus: "See aeg, milles ta oli sündinud, on möödunud... ja jõud koos temaga. Teda vaadeldakse nüüd nagu Egiptuse püramiide, millede suurust imetellakse nende olemust mõistmata, mille keelt enam ei tunta"³⁸. Arvatavasti oli palju autobiograafilist ka neis Morgensterni sõnades, mis ta oma sõbra G.B. Jäsche põrmu juures aulas lausus: "Ma tahaksin vähemalt selles kohas öelda mõne sõna neile, kes on valmis kahtlema... kas filosoof oma elutee lõpul rahu leidis. Ta leidis selle, täpselt nii, nagu ka tema suur õpetaja Kant, kes mitte apaatia, vaid targa ükskõiksusega vaatles oma kõrge tuletorni vahipostilt... tormist

³⁶TRÜ TR KO, Mrg. DCXIV^a, Correspondenz, Bd.11, S.207.

³⁷Näiteks kirjas 8. augustist 1834. - TRÜ TR KO, Mrg. CCCXLII, Briefe an Morgenstern, Bd.12, Nr.72.

³⁸TRÜ TR KO, Mrg. DCXIX, Meine Beschäftigungen, Bd.14, S. 345.

vahutavaid laineid... osates säilitada oma hingerahu täielikult sõltumatuna meie aja nii õnnetu ägedusega peetavates parteidevahelistes võitlustes..."³⁹.

Karl Morgenstern levitas humanistlikke ja valgustuslikke ideid ringkondades, mis polnud enam elujõulised ega võimalised inimeks arengut edasi viima, hoolimata üksikutest silmapaistvatest isikutest. Ta ei suutnud, ega olnud tal tol ajal selleks võimalustki, näha progressi tõelisi edasiviijaid meie maal. Kuid ometi oli ta nende tegevusele pinda ette valmistanud. Võib-olla hakkas ta aimama suhtlemises Fr.R. Faehmanniga ja teiste ÜES-i liikmetega, et tema ideede edasikandjaks osutuvad tulevikus selle rahva esindajad, kelle vastu ta abstraktselt sümpaatiat tundis ja kelle raske olukord temas kaastunnet äratas, kuid kes talle siiski võõraks jäid, antud olukorras võõraks jääma pidid.

Tartu ülikooli tormlevate ja tunglevate algusaastate viimane esindaja Karl Morgenstern suri 15. septembril 1852.a. (u.k.j.). Ka tema testament oli koostatud valgustuslikus vaimus. Oma aia Toomemäe veerul oli ta juba 1848.a. ülikoolile kinkinud vaba aja veetmise kohaks üliõpilastele ja õppejõududele.⁴⁰ Nüüd pärandas ta ülikoolile oma rikkaliku raamatukogu, käsikirjalised materjalid ja kunstikogu. Oma teenri Johann Kilgi kolmele pojale pärandas ta raha õpingute lõpetamiseks ja oma sünnilinna Magdeburgi vaeste, kuid andekate ja pühilike õpilaste jaoks 2 stipendiumi.

Ta oli täitnud oma 1802. aastal püstitatud programmi - levitada valgustuslikke ja humanistlikke ideid liivimaal. Ja kui meie loeme mõne Tartu ülikooli kasvandiku biograafiast, et ta käis kuulamas Morgensterni loenguid, siis teame, et ta sai sealt kaasa peale täpsete ja mitmekülgsede teadmiste ka suunad kõrgelt eetilise, kauni ja sügavalt humanse ning üleva poole.

³⁹K. Morgenstern. Trauerrede auf G.B. Jaesche. Dorpat, 1843, S. 49.

⁴⁰RAKA, f. 402, nim. 5, s.-ü. 409, l. 3-4.